

K OTÁZCE SOUKROMÉHO VLASTNICTVÍ PŮDY NA VELKÉ MORAVĚ

PETR CHARVÁT, Praha, AÚ

Pro naše historické bádání — včetně archeologie — mají neobyčejný význam všechny závěry, týkající se společenského ustrojení Velké Moravy. Klíčem k pochopení jejího sociálního profilu je bezesporu povaha vlastnictví základního výrobního prostředku, totiž půdy. Touto otázkou se také historické bádání posledních let vícekrát zabývalo (Havlík 1977, 21—22, přehled starších prací na str. 10, pozn. 3; 1978, 42—49; 1980a, 33—34; 1980b, 7—15; 1981/82; 1985, 197—199; přehled novějších prací uvádí též *Žemlička* 1986, 109). Obecně se přijímá postulát více či méně třídního charakteru velkomoravské společnosti, spočívající na vlastnictví obdělávané půdy vládnoucím panovníkem. Dále se předpokládá dědičné osobní vlastnictví či držba diferencované velikosti; podle okolností měl panovník propůjčovat půdu jednak velmožům a jednak pospolitostem prostých rolníků. Tyto hypotézy opírají badatelé o údaje tří skupin písemných pramenů:

1) v úvahu jsou brány velkomoravské texty právní, totiž Nomokanon a Zakon sudnyj ljudem (dále ZSL);

2) dále text velkomoravského penitenciálu čili zpovědní příručky stanovící tresty za přečiny proti církevním předpisům, zvaného Záповědi svatých otců (dále ZSO);

3) a konečně drobnější údaje různých písemností, povětšinou historiografického charakteru, spolu s úvahami o rázu pozemkového vlastnictví v přídu-najské, avšak franské Panonii podle textů 9. století (Havlík 1980c). Texty všech pramenů mají badatelé k dispozici v reedici jako MMFH zásluhou L. E. Havlíka, takže v dalším upouštím od podrobnějších citací.

Neobyčejná závažnost nastíněné problematiky sama vynucuje otázku, zda navržená interpretace pramených údajů se za současného stavu bádání jeví jako jediná možná či zda lze uvažovat i o možnostech jiných. V tomto textu se chci věnovat spíše kritice výpovědních schopností pramenů než vlastní interpretaci. Doufám, že se k otázkám sociálního profilu Velké Moravy budu moci vyslovit v rámci širší srovnávací studie o problematice vzniku raných států.

1.1. Velkomoravské právní památky

Texty Nomokanonu i ZSL sice pracují s pojmem vlastnictví, blíže jej však ne-specifikují. Tato kategorie zahrnuje zjevně u obou textů objekty rázu movitého i nemovitého: „statky“ ve smyslu pozemkového majetku s budovami, otroky a otrokyně, drahé kovy, lesy, pole, stavby, vinice, válečné zajatce, dobytek i drobné mobilní předměty (zbraně). Ze žádného z obou textů však nevyplývají

jakékoli rozdíly v charakteru vlastnictví či v jeho velikosti. Zákoníky tak prokazují pouze existenci přivlastňování uvnitř velkomoravské společnosti, neosvětlují však ani charakter, ani kvalitu tohoto procesu. Ráz vlastnických vztahů 9. století tak vlastně neudávají. Striktně vzato, mohly by takoveto legální normy být vnuceny i společnosti ještě rodové se skupinovou držbou pozemků a periodickým přerozdělováním půdy, neboť i v takových poměrech je v každém daném okamžiku obvykle jasné, komu (= které společenské jednotce) který pozemek či mobilie v dané situaci patří (obecně o typech rodové držby půdy *Sahlins* 1968, 74—95). Určitou indikaci by mohly poskytnout údaje o otrocích, ti však mohou — byť i nikoli v rozhodující míře — existovat již ve společnostech předstátních (*Ravenhill* 1978, 73); etnologové dokumentovali konečně i společnosti, kde se práce otroků a pokrevně spjatých skupin vzájemně doplňují a pro-stupují, aniž by jeden z obou typů definitivně převážil (práce *E. Terraye*, citují podle: *Lloyd* 1981, 231—233). Právní texty nás tedy bezprostředně informují jen o existenci společenského přivlastňování — nikoli o jeho charakteru — na Velké Moravě.

Tím ovšem potíže s interpretací zákoníků zdaleka nekončí. Uvědomme si, že představují prameny rázu normativního a že je tedy třeba s nimi pracovat zvláště obezřetně, ježto takové texty se vždy skládají ze složek konkrétní skutečnost kopírujících a složek dosud nerealizovaných, které mají být příslušným předpisem do praxe teprve zavedeny (o kritice právních pramenů obecně: *Bloch* 1967, 126—127). Při interpretaci musíme vždy pečlivě vážit, do které z uvedených složek náleží předmět našeho zájmu. Právní normy samotné ostatně vykazují vývoj v čase a prostoru, takže jejich aplikace a obsah budou vždy určovány konkrétními místními a časovými podmínkami (velmi pěkně např. *Körmendy* 1984). Nelze opomíjet ani fakt, že známe zlistiněná právní pořízení, která se nikdy neuskutečnila, jako např. založení městské obce na litoměřickém Dómském pahorku Přemyslem Otakarem II. (*Žemlička* 1978, 200). Přihlédneme tu i ke zjištění, že např. ZSL se na Moravě 9. století jako závazný právní řád neprosadil a že se pokus o jeho zavedení setkal s opozicí (*Vavřínek* 1985, 218).

Pro úplnost bychom se měli ještě zmínit o tom, že oba právní texty nejsou původní; byly přeloženy podle starších předloh, platných v byzantské říši (podrobněji *Vašica* 1966, 63—84). Byzantští zákonodárci se vyznačovali mimořádnou úctou k tradici posvěceným textům; v řadě případů byly i antikvované zákonné předpisy přebírány do renovovaných zákoníků a stávalo se dokonce, že i při zlistinování zcela konkrétních právních pořízení užívali pisatelé listin klasických termínů pozdně antického práva, třebaže jejich smysl byl na daném místě jiný (*Kazhdan - Constable* 1982, 121—122, 167—168). Proto velkomoravské zákoníky kategorii vlastnictví obsahovat prostě musí, neboť základ byzantského fiskálního systému odedávna tvořil pozemek, obdělávaný rolnickou rodinou, která jej držela, což se odráží v celé řadě byzantských právních ustanovení. Nelze proto ani vyloučit, že pojem vlastnictví přešel do velkomoravských právních textů již z byzantských předloh; to by ovšem o jeho konkrétní moravské podobě vypovídalo pramálo.

Konstatujeme tedy, že památky velkomoravského práva dokládají pouze a výhradně existenci společenského přivlastňování přírodních statků, obsáhle komentovanou již klasiky (např. Marxův rukopis „Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehn“ — *Marx 1967*, 37—63), nikoli však již charakter tohoto procesu ani formu vlastnictví základních výrobních prostředků. Navíc jde zřetelně o prameny cizí provenience, u nichž nelze vyloučit užívání pojmů vzniklých v odlišných sociálních prostředích a jejichž zavedení co legální normy se moravská společnost bránila.

1.2. Text velkomoravského penitenciálu ZSO

I tento předpis k nám byl zaveden z ciziny, zřejmě ze západu (*Vašica 1966*, 80—84), a ani on dostatečně nespecifikuje konkrétní formu společenského přivlastňování; vyskytují se tu mobilie, dobytek, dům či stodola. Platí bezpochyby totéž, co bylo výše uvedeno o pramenech povahy normativní a navíc cizí provenience: jejich údaje musí být systematicky kontrolovány nezávislými prameny, což v dané situaci není možné, ježto písemné údaje odrážející bezprostředně velkomoravskou majetkoprávní praxi nemáme k dispozici. U církevních normativních pramenů hrozí navíc další nebezpečí: prokazatelně docházelo k případům, kdy byl daný předpis aplikován na nejrůznější typy reálných situací. Zvláště dobře to lze sledovat na tak zdánlivě objektivních pramenech, jakými jsou protokoly o výsleších, z jejichž srovnávání již vícekrát vyplynulo, že text odpovědi přinejmenším stylizoval vyslyšající úředník (*Bloch 1967*, 103). V takových případech je třeba odlišovat svědectví „dotazníku“, do jehož rubrik bylo tak snadné vtěšňovat odpovědi vyšetřovaných, a „surové reality“, kterou formulovali odpovídající. V případě ZSO máme k dispozici „dotazník“, nikoli však již — alespoň ne v oblasti pramenů psaných — možnost nahlédnout do každodenních poměrů.

1.3. Údaje historiografických textů a podunajské analogie

Sem náleží různé drobnější zmínky cizích písemných pramenů (většinou franských, nejvýraznějším rysem je Pribinova „proprietas“ v Nitře, z interpolace v textu *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* — *Havlík 1985*, 198—199). Zde bude základní otázka pramenné kritiky znít takto: jaký je reálný obsah sdělení, které učiní cizí autor, vychovaný v úplně odlišném prostředí a prošlý více či méně kvalitní výukou, která jej vybaví většinou již ustáleným arsenálem tradičních vyjadřovacích prostředků podle doslechu či v nejlepším případě podle čísi výpovědi o poměrech v cizí a vzdálené zemi, není-li jeho cílem objektivní svědectví, nýbrž více či méně výstižné uchopení skutečnosti pomocí věroučného myšlenkového aparátu, nepočítáme-li již politickou či civilizační tendenci? (podrobněji o vztahu církevní a lidové kultury *Le Goff 1967*, o školách a vzorech literární tvorby na západě např. *Riché 1985*; *Fontaine 1985*). Je nanejvýš logické

předpokládat, že bude zpracovávat přijatou informaci pojmy, vlastními jemu samému a vytvořenými na základě jeho výchovy a školení. Sotva se asi bude snažit o osvětlení struktury cizí a navíc nábožensky odlišné společnosti. V moderní době se týž problém vynořil v případě etnologických popisů předindustriálních společností. V řadě případů užili evropští badatelé pro mimoevropské instituce názvů, srozumitelných Evropanům, ale zkreslujících skutečnost (africké „tajné společnosti“ — *Kandert 1984*, 41—45; australské „kasty“ — *Lévi-Strauss 1962*, 150). Stejný deformující vliv „osobnostní optiky“, určované výchovou a školením, se ovšem projevil např. v pohledech muslimských literátů na Evropu (k tomu *Lewis 1982*). Opět tedy musíme rozlišovat skutečnou velkomoravskou realitu od jejího „zašifrování“ do písemného pramene po zpracování apercipční soustavou cizího vzdělance. Obávám se ovšem velmi, že pokus o „rozšifrování“ narazí na nedostatek konkrétních údajů písemných pramenů domácí provenience. Ani zde tedy nevyplývá z pramenů nic než vágní představa „vlastnictví“, jejíž reálné podoby mohly být nejrůznější.

Určitou naději zdánlivě poskytují listinné údaje 9. století pro Východní marku a Panonii (*Havlík 1980c*), uvádějící i nadace církevním institucím učiněné Pribinou a Kocelem (MMFH IIIA : 26, str. 50—51; *ibid.* 28, str. 53—55; *ibid.* 31, str. 61, jde však o falzum; *ibid.* 111, str. 127—129). Tu jde ovšem zcela jasně o území pod franskou svrchovaností, jehož integrace do státní společnosti probíhá podle vládních direktiv a s použitím státních organizačních forem, zcela nezávisle na etnicitě rezidentního obyvatelstva, které je postupně začleňováno do franské ekonomické, správně politické a posléze i ideologické struktury. Tomu nasvědčují takové skutečnosti jako užívání franských měr, hromadný výskyt německých místních jmen v této oblasti (*Conversio* — MMFH IIIC, str. 292—322, zvl. na str. 312—315) či přímo vyjádřená svrchovanost franského krále nad tímto územím, takže např. Pribina svůj úděl pouze držel (MMFH IIIA : 28, str. 54) a totéž platí pravděpodobně i o Kocelovi. Pribina i Kocel tu byli postaveni do role správců a udržovatelů společenské struktury, která vznikla před jejich příchodem a bez jejich přičinění a vlivu zcela z iniciativy franského státu, do jehož správní, politické a ideologické struktury se také začlenili. To ovšem nikterak neznamená, že by situace na Moravě měla být obdobná, respektive takový závěr nelze z písemných pramenů pro panonskou oblast 9. století prostě a jednoduše přenášet do moravské oblasti bez hlubší pramenné kritiky.

Zastavme se však na malý okamžik u tohoto aspektu problému. Pribina i Kocel obdarovávali — patrně z důvodů soukromé zbožnosti, možná i pro reprezentaci — havorské církevní instituce. Proč však totéž neučinil moravský Svatopluk, o jehož latinské orientaci v otázkách víry jsme zpraveni prameny (*Vavřínek 1985*, 238)? V letech 885—893 měl na jeho dvoře volné pole působnosti latinský biskup Wiching. Proč nepřiměl svého chlebodáře k investici do života na onom světě zbožným odkazem, který by byl jistě příznivě nahlížen i v říši? Bylo nepřátelství mezi Svatoplukem a Arnulfem tak hluboké? Nebo nemohl Svatopluk církvi žádné pozemky věnovat, neboť jimi nedisponoval? Na tyto otázky nám písemné prameny, žel, odpověď neposkytnou.

2. Závěr

Údaje písemných pramenů o moravské společnosti 9. století naznačují existenci společenského přivlastňování přírodních statků; neosvětlují však ani charakter tohoto procesu, ani jej blíže nespecifikují a nevyplývá z nich, v jaké podobě se uskutečňovalo vlastnictví základního výrobního prostředku — půdy. Za těchto okolností je hypotéza o soukromém vlastnictví půdy jedním — ne však jediným — z možných vysvětlení. Bude ji nutně třeba ověřit buď jinými údaji relevantních písemných pramenů nebo zapojit prameny jiné povahy. Jediné soudobé, bezpečně se vážící k moravskému území a dostatečně početné prameny lze podle mého názoru získat rozbořením skutečností zjištěných archeologicky.

3. Perspektivy interpretace archeologických pramenů

Výsledky archeologického výzkumu naznačují již dosti vyspělý charakter moravské společnosti. Dokládají poměrně vysoký stupeň rozvoje výrobních sil, spojený s existencí specializované výroby a s počátky obchodu, relativní centralizovanost politické organizace (schopnost aktivovat pro různé veřejné práce, např. výstavbu opevnění, relativně značný počet pracovních sil) a institucionalizaci funkcí kulturních (křesťanské i mimokřesťanské svatyně). Jaké budou společensko-historické koreláty takové archeologické situace? Specializovaná výroba je v principu možná už v rodové společnosti (Köhler 1985, 25; Scoditti 1982, 76—77), třebaže výrazně se projevuje až na předstátní úrovni tzv. náčelnictví, jehož jednou formou je vojenská demokracie (např. Earle 1978, 184—185; ve středověkém Irsku Scott 1982, 116; pro oblast srbských kmenů v dnešní NDR o tom uvažuje Brachmann 1982, 148). Rozsáhlých mobilizací pracovních sil ke společnému užítku jsou schopné i politicky akefální, vyspělé rodové společnosti (např. pro oblast Iráku: sámarrská kultura — Adams 1981, 58; nová zjištění o architektuře kultury obejdské: Huot 1985) nebo i náčelnictví (umění středověkého Irsku: de Breffny - Mott 1976, zvl. str. 7—107). Konečně ani existence poměrně značného počtu kostelů nelze užít jako kritéria stupně státnosti, neboť se s přesně stejným jevem setkáváme i v politicky decentralizovaných společnostech rozhodně předstátního rázu (Davies 1983 pro rané středověkou Bretan). Těchto několik námátkou vybraných příkladů zřetelně naznačuje, že lze počítat s poměrně širokým rozmezím interpretačních možností postihujících společenský ráz Velké Moravy. Ověření jednotlivých nadhozených možností a volba nejpřesvědčivější alternativy by podle mého názoru měly vyplynout až z interpretace co nejširšího spektra všech druhů pramenů, které bude třeba do analýzy zapojit (pro archeology zdůvodňuje přesvědčivě požadavek pečlivé metodické přípravy již před výzkumem Wright 1978).

Literatura

Adams, R. McC. 1981: Heartland of Cities. Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates. Chicago and London.

Bloch, M. 1967: Obrana historie aneb Historik a jeho řemeslo. Praha.

Brachmann, H.-J. 1982: Zu einigen Aspekten der Entwicklung arbeitsteiliger Verhältnisse bei den sorbischen Stämmen an Elbe und Saale, in: Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte, Teil II (Festschrift W. Coblentz), Berlin, 135—149.

Davies, W. 1983: Priests and rural communities in East Brittany in the 9th century, Études celtiques XX/1, 177—197.

de Breffny, B. - Mott, G. 1976: The churches and abbeys of Ireland. London.

Earle, T. 1978: Economic and social organization of a complex chiefdom: The Halelea district, Kaua'i, Hawaii. Ann Arbor.

Fontaine, J. 1985: La création littéraire: prosateurs et poètes, in: P. Périn — L.-Ch. Feffer (edd.): La Neustrie — Les pays au nord de la Loire, de Dagobert à Charles le Chauve (VIIe—IXe siècle), Créteil, 279—281.

Havlík, L. E. 1977: Úvod, in MMFH V: Indices. Brno.

— 1978: Morava v 9.—10. století (K problematice politického postavení, sociální a vládní struktury a organizace). Studie ČSAV č. 7. Praha.

— 1980a: Nové pohledy na genezi státu ve slovanském prostředí, SPFFBU C 27, 31—41.

— 1980b: Moravská společnost a stát v 9. století I, SlAnt XXVII, 1—42.

— 1980c: Velké pozemkové vlastnictví ve Východní marce a v Panonii v 9. století, in: B. Dostál - J. Vignatiová (edd.): Slované v 6.—10. století (Sborník referátů ze symposia Břeclav—Pohansko 1978), Brno, 89—94.

— 1981/82: Moravská společnost a stát v 9. století II, SlAnt XXVII, 71—112.

— 1985: Velká Morava v kontextu evropských a obecných dějin, in: J. Poulik - B. Chropovský et al.: Velká Morava a počátky československé státnosti, Praha — Bratislava, 187—214.

Huot, J.; L. 1985: Tell el'Oueili. Principaux résultats de la 4ème campagne, Paléorient 11/1, 119—123.

Kandert, J. 1984: Afrika. Praha.

Kazhdan, A. - Constable, G. 1982: People and power in Byzantium (An introduction to modern Byzantine studies). Washington D. C.

Köhler, U. 1985: Formen des Handels in ethnologischer Sicht, in: K. Düwel - H. Jankuhn - H. Siems - D. Timpe (edd.): Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa I (Abh. d. Ak. d. W. in Göttingen, phil. — hist. Kl., 3. Folge, No. 143). Göttingen, 13—55.

Körmendy, A. 1984: Kształtowanie się pojęcia „prawa niemieckiego“ (ius Teutonicum) w Europie Środkowowschodniej w XIII—XIV w., Przegląd Historyczny LXXXV/3, 481—492.

Le Goff, J. 1967: Culture cléricale et traditions folkloriques dans la civilisation mérovingienne, Annales E.S.C. 22, 780—791.

Lévi-Strauss, C. 1962: La pensée sauvage. Paris.

Lewis, B. 1982: The Muslim Discovery of Europe. New York — London.

Lloyd, P. 1981: West African Kingdoms and the Early State; A Review of some Recent Analyses, in: H. Claessen - P. Skalník (edd.): The Study of the State. The Hague etc., 223—238.

Marx, K. 1967: Formy předcházející kapitalistickou výrobu, in: J. Pečírka - J. Pešek (edd.): Rané formy civilizace. Praha, 37—82.

MMFH: Magnae Moraviae Fontes Historici: vol. I (edd. L. Havlík et al.), Brno 1966; vol II (edd. L. Havlík et al.), Brno 1967; vol. III (edd. L. Havlík et al.), Brno 1969; vol. IV (edd. L. Havlík et al.), Brno 1971; vol. V (ed. L. Havlík), Brno 1977.

Ravenhill, P. 1978: The Interpretation of Symbolism in Wan Female Initiation, Africa 48/1, 66—78.

Riché, P. 1985: Education et culture, in: P. Périn - L.-Ch. Feffer (edd.): La Neustrie — Les pays au nord de la Loire de Dagobert à Charles le Chauve (VIIe—IXe siècle), Créteil, 275—277.

Sahlins, M. 1968: Tribesmen. Englewood Cliffs, New Jersey.

Scoditti, G. 1982: Aesthetics: The significance of apprenticeship on Kitawa, Man 17/1, 74—91.

Scott, B. 1982: Some conflicts and correspondences of evidence in the study of Irish archaeology

and language, in: B. Scott (ed.): *Studies on Early Ireland* (M. V. Duignan volume), Belfast, 115—119.

Vašica, J. 1966: *Literární památky epochy velkomoravské 863—885*. Praha.

Vavřínek, V. 1985: *Historický význam byzantské misie na Velké Moravě*, in: J. Poulík - B. Chropovský et al.: *Velká Morava a počátky československé státnosti*, Praha — Bratislava, 215—243.

Wright, H. T. 1978: *Commentaire, apud F. Audouze - C. Jarrige: Perspectives et limites de l'interprétation anthropologique des habitats en archéologie, un exemple contemporain*, in: *Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique No. 580: L'archéologie de l'Iraq du début de l'époque Néolithique à 333 avant notre ère*, CNRS Paris 13—15 juin 1978 (publ. 1980), 361—385, na str. 383.

Žemlička, J. 1978: *Formation of the town network in Bohemia: The lower Ohře river area under culminating feudalism*, in: *Hospodářské dějiny*, (Economic history) 2, Praha, 193—224.

— 1986: *Velká Morava a byzantská misie*, ČSČH XXXIV/1, 106—113.

P. Charvát: *On the question of private property of land in Great Moravia*. This paper examines the question of property relations within the 9th-century early state of Great Moravia (present territory of Moravia, Czechoslovakia). The opinion held by a number of historians until now is that Great Moravia may be visualized as an early class formation with all land being owned by the sovereign who conferred the right of its tenure either on influential individuals or on dependent peasant communities (e. g. *Havlík 1977—1985*). This opinion is based on three groups of sources:

1) on legal texts represented by the Moravian ecclesiastical and secular law codes "Nomokanon" and "Zakon sudnyj ljudem"; 2) on the text of the Moravian penitentiary or confession manual "Záповědi svatých otců"; 3) on various works of historiographical character, mostly on data from foreign chronicles, annals, and the like. 4) Finally, the hypothesis is reinforced by recourse to analogy with property relations in 9th-century Frankish Pannonia. (All sources are published in the MMFH series.) From the viewpoint of source critique, the following remarks may be made:

1.1. Law codes of Great Moravia do mention trespassing against the property of others but in no case are they specific enough to allow the character of property relations to be determined with any accuracy. They could thus be compatible with a number of truly existing social types, even with simple property relations of clan societies, and I think that it is difficult to see in their data arguments for extensive private property of land. The only indication in that direction could be the informations on slave-owning but the existence of slaves is known even in clan societies (e.g. *Ravenhill 1978*, 73) or in societies in which the family- and slave-holding modes of production are complementary (the results of E. Terray, quoted here from *Lloyd 1981*, 231—233).

1.2. Sources of normative character to which the law codes unquestionably belong require careful checking of their applicability. The degree to which stipulations of any law code were compatible with past social realities must always be shown by independent sources. This is obviously not the case here.

1.3. Both law codes are translations of Byzantine texts. Byzantine legislators took great care to base their texts on legal norms sanctioned by tradition in which the concept of private property was already considerably developed. Moreover, the notion of property embodied in small peasant holdings was of major significance as these constituted the fundamental taxation units (*Kazhdan-Constable 1982*, 45—46, 121—122, 167—168). It is thus a question whether the notion of property of the Moravian law codes was not altogether borrowed from their Byzantine models.

2.1. The text of the penitentiary, introduced to Moravia from abroad as well, obviously represents another type of normative source, requiring the same critical procedure as that indicated above under point 1.2. Moreover, it has been shown on a number of occasions that the clergy tended to squeeze into the patterns of their prescriptions and regulations real facts of most

diverse character. The important thing was not to portray the reality but to classify it from the ecclesiastical point of view.

3.1. Employment of foreign narrative sources is burdened by another type of problem. This is a question to what extent will an information recorded by someone born and bred in entirely different circumstances, educated by exposure to a standardized cultural pattern — often different from that of his or her childhood — and only on very rare occasions actually intending to give an unbiased testimony of foreign and — by his or her standards — uncivilized and pagan country be capable of submitting acceptable evidence (on this problem in Merovingian France cf. *Le Goff 1967*). It has been observed that under such circumstances, alien observers will produce a somewhat distorted image, stressing especially those features of the host country which are different from the observer's cultural pattern (for Islamic reports on Europe cf. *Lewis 1982*).

4.1. The existence of private property of land in 9th-century Frankish Pannonia is quite natural as this was conquered territory in the course of integration into the economic, socio-political, and ideological structures of the metropolitan state regardless of the ethnicity of the resident population. In this aspect, even such Slavic „big men” as Pribina or Kocel were only put in charge of territories already organized along the Frankish principles. The degree of applicability of these principles to independent Moravian territory, however, is open to question. On the contrary, a contrast may be observed between the fact that both Pribina and Kocel donated land to Bavarian ecclesiastical institutions while Svatopluk of Moravia — who is known to have had an inclination towards Latin Christianity — did not do so. Could that give any indication as to the property of land in the case of the Moravian élite?

In view of the data from written sources, the hypothesis of private property of land in 9th-century Moravia represents one of the possible conceptualizations of this problem. As new written sources are hardly likely to become available (but who knows), it might be interesting to try out archaeological sources, which have the advantages of being contemporary, unquestionably related to Moravian territory, and sufficiently numerous. These indicate the following characteristics of Great Moravian society:

a) an advanced stage of development of production forces, including specialized agriculture and craft production and beginnings of organized trade (iron bars as Dalton's „limited-purpose money“ — *Köhler 1985*, 32); b) a considerable degree of political organization, capable of pooling a large amount of labour to undertake such extensive construction and maintenance projects as building and upkeep of fortifications and churches; c) institutionalization of both Christian and non-Christian religious practice.

These characteristics are then — only on the base of a data sample as detailed argumentation is too extensive to be included — shown to be compatible with a wide range of types of pre-state and proto-state societies from the most advanced ranked societies to chiefdoms (in the sense of *M. Fried*, *M. Sahlins*, or *T. Earle*) or to true early states of which the hallmark may be seen in the élites' private property of land. It is my opinion that the characteristic features of Great Moravian society lie somewhere within this range of possibilities and that the determination of its nature — as far as possible — remains a task of future research.

(English by the author)